

έναν ή τον άλλο τρόπο οδηγεί λογικά, εκ νέου, στη γενοκτονία. Τελικά η Ασσέο αμφισβητεί την ευκολία με την οποία ορισμένοι νομίζουν ότι μπορούν να χειριστούν τη διαφορά χωρίς να μολύνονται από τον ύπουλο ιό της ιεράρχησης των διαφορετικών. Υπήρχαν σώματα, εβραϊκά σώματα, άνθρωποι που ζούσαν μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες, αυτοί δεν υπάρχουν πια επειδή δολοφονήθηκαν συνειδητά και μαζικά. Και οφείλουμε να κρατήσουμε άσβεστη τη μνήμη τους γι' αυτό το λόγο πρωτίστως. Και οφείλουμε να απαντούμε έξυπνα σε όσους, πατώντας πάνω στις έκπτωση των μεγάλων αντιπαραθέσεων, αφηγήσεων, οραμάτων, σε όσους πατούν σε μία δήθεν ανακωχή των διπολισμών, μιλούν αλλιώς. Σε όσους αναθεωρούν όχι μόνον αξίες αλλά και τα ιδιοτελή μυθοπλάσματα του μεταπολεμικού κόσμου, τα ιδεολογήματά μας που αν και λαθεμένα έσπερναν αλήθειες στο κοινωνικό σώμα των δυτικοευρωπαϊκών σχηματισμών. Το αντιφασιστικό ιδεολόγημα που κατίσχυσε στην Ευρώπη μετά την ήττα του ναζισμού-φασισμού μπορεί να έμπαζε από παντού, αλλά λειτουργούσε ευεργετικά. Επιτρέψτε μου εδώ μία παρέκβαση. Στο βιβλίο, εκτός από το κείμενο της Ασσέο, περιλαμβάνεται και μία συζήτηση μεταξύ δύο σημαντικών επιζώντων των γερμανικών στρατοπέδων, του Έλι Βήζελ και του Χόρχε Σεμπρούν. Εκεί συζητώντας για τα προβλήματα της μνήμης της γενοκτονίας αλλά και του ναζιστικού εγκλεισμού ευρύτερα, συμφωνούν ότι δεν μπορούμε να συγκρίνουμε το Άουσβιτς με οτιδήποτε άλλο, παλαιότερο ή σημερινό. Ο Σεμπρούν ασκεί μάλιστα σφοδρή κριτική στο σύνθημα του Μάη του 1968 που έλεγε CRS-SS, που παρομοίαζε δηλαδή τις μονάδες καταστολής της γαλλικής αστυνομίας με τα SS. Το ιδεολόγημα μπάζει πράγματι, αλλά ποια άλλη μνήμη των SS θα μπορούσε να υπάρχει εκτός από αυτή τη χρηστική, πολιτική αξιοποίησή της. Το σύνθημα αυτό σήμαινε απλά ότι δεν μπορείς να είσαι φασίστας, ότι δεν σε παίρνει να είσαι φασίστας, ότι ηγεμονεύουν οι άλλοι. Εμείς. Οι επιβεβλημένες γιορτές για την επέτειο του Πολυτεχνείου στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980 μπορεί να αντανακλούσαν μία πλασματική ηγεμονία της αριστεράς, αλλά συνθετοποιώντας τις ιδεολογικές ορίζουσες απέτρεπαν όσα σήμερα φοβόμαστε και βλέπουμε. Γι' αυτά μας μιλάει νομίζω η Ανριέτ Ασσέο όταν μας περιγράφει το εβραϊκό έντερο.

Και εδώ έγκειται και ο μεθοδολογικός άθλος. Πόσο εύκολο είναι σήμερα να μιλάς τόσο άμεσα για μία εμπειρία που δεν έζησες όταν αξιώνεις εγκυρότητα, όπως το κάνει η Ασσέο; Πόσο εύκολο σήμερα είναι να γράφεις κάνοντας σφάλματα, λάθη;

Πόσο δημιουργικό είναι σήμερα το λάθος μέσα σε μία κοινωνιολογική, ιστορική, πολιτειολογική κ.ο.κ μελέτη; Πού οδηγούν οι συγγραφικές πρακτικές που δεν δεσμεύονται παρά την περίοδο των αξιώσεις της ακαδημαϊκής εγκυρότητας; Σε αυτά δεν απαντάει η συγγραφέας, εξ άλλου ο δικός της στόχος είναι οι αναθεωρητές της ιστορίας μας. Ίσως όμως να μπορούμε εμείς, οι αναγνώστες, να απαντήσουμε. Χορτασμένοι από άρτια κείμενα, από αναλυτική ηπιότητα, βέβαιοι για την αξία αλλά και την περατότητα των κριτηρίων επιστημονικότητας που πρέπει να διέπουν τον επιστημονικό λόγο, διψάμε για κείμενα που να λένε κάτι, να λένε κάτι που δεν θα είναι αναγκαστικά καινούριο ή σοφό, αλλά τουλάχιστον κάτι ενδιαφέρον. Ενδιαφέρον, ίσως και περίεργο, όσο είναι αυτό το μικρό κείμενο χωρίς παραπομπές.

\* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε σε εκδήλωση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού στις 12 Μαΐου 1998, στη Στοά του βιβλίου, στην Αθήνα.

Σία Αναγνωστοπούλου,  
*ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, 19ος ΑΙΩΝΑΣ-1919.*  
*ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ.*  
*ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΜΕΤ ΤΩΝ ΡΩΜΙΩΝ*  
*ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ,*  
εκδ. Ελληνικά Γράμματα,  
Αθήνα 1997, 730 σελ.

X. Εξερτζόγλου

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ της κ. Σίας Αναγνωστοπούλου αποτελεί μια συστηματική προσπάθεια κατανόησης της πολύπλοκης και ρευστής πολιτικής πραγματικότητας στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, της ανόδου των εθνικών κινημάτων και της εδραίωσης των εθνικών κρατών. Το έργο αποτελείται από μια μεγάλη εισαγωγή και δύο μέρη και υποστηρίζεται από πλούσια βιβλιογραφία πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού. Επιπλέον κάθε κεφάλαιο ακολουθεί τμήμα σημειώσεων που τις περισσότερες φορές είναι απόλυτα χρήσιμο. Η εισαγωγή θέτει τα ερωτήματα που απασχολούν το κείμενο και επιτρέπει στον αναγνώστη να διακρίνει εξαρχής το βασικό ιστορικό πρόβλημα δηλαδή το πώς ακριβώς φθάσαμε στη σύγκρουση και την Καταστροφή του 22, πώς ακριβώς συγκροτήθηκαν οι μηχανισμοί ρήξης ανάμεσα στους πληθυσμούς και πώς νομιμοποιήθηκε η σύγκρουση στη συλλογική συνείδηση. Τα μέρη που ακολουθούν οργανώνονται σε δύο διαφορετικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα εξετάζει το γεωγραφικό και ανθρώπινο περιβάλλον σημερινού τμήματος των ορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας δίνοντας έμφαση στην χωροθέτηση των κοινοτήτων αυτών, και τις δημογραφικές εξελίξεις που τις χαρακτήρισαν. Στο μέρος αυτό αναδεικνύεται η σημασία των μεταναστευτικών κινήσεων που αναδιέταξαν το δημογραφικό τοπίο των ορθόδοξων κοινοτήτων και οι ανισορροπίες που προέκυψαν από την μετανάστευση. Στην αναδιάρθρωση αυτή οφείλεται η εδραίωση της άποψης ότι η παράλια ζώνη κατοικείται κυρίως από Έλληνες. Όμως, όπως υποστηρίζει η κ. Αναγνωστοπούλου πρόκειται για μια νεώτερη εξέλιξη η οποία δεν έχει βάθος χρόνου. Τα δυτικά παράλια τροφοδοτήθηκαν συνεχώς από μετανάστες του αιγαιακού, ελλαδικού και θρακικού χώρου, ως επί το πλείστον ελληνόφωνους ορθόδοξους, οι οποίοι ενίσχυσαν το χριστιανικό στοιχείο των παραλίων και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας σε ένα έντονα τουρκόφωνο γλωσσικό περιβάλλον. Η κίνηση αυτή εντοπίζεται κυρίως κατά τον 19ο αιώνα και συγκεκριμένα αποτελεί προϊόν της περιόδου των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και της ανάπτυξης των οικονομικών σχέσεων με τις οικονομίες της Δύσης. Επιπλέον, εύστοχα τονίζεται ότι το μεταναστευτικό ρεύμα προς τα δυτικά παράλια συνέβαλε σε μια δημογραφική ανισορροπία καθώς η γρήγορη και εντυπωσιακή πύκνωση των ελληνόφωνων πληθυσμών στην δυτική Μικρά Ασία συντελείται ταυτόχρονα με την αποδυνάμωση των χριστιανικών, τουρκόφωνων στην πλειοψηφία τους, κοινοτήτων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Οι κοινότητες αυτές απομονωμένες γεωγραφικά για μεγάλο χρονικό διάστημα θα υποστούν τις συ-

νέπειες της έλξης της παράλιας ζώνης. Η μεταναστευτική κίνηση προς τη δύση θα ενταθεί και θα οδηγήσει στη δημογραφική συρρίκνωση των χριστιανικών πληθυσμών στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας ανατρέποντας έτσι τις ισορροπίες και τη συνοχή των κοινοτήτων της ενδοχώρας. Στο δεύτερο μέρος εξετάζεται η πολιτική συγκρότηση των ορθόδοξων κοινοτήτων μέσα στο περιβάλλον των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων και μέχρι το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Εδώ αναδεικνύονται οι διαδικασίες πολιτικής συγκρότησης των ορθόδοξων σε σχέση με τη θεσμική συγκρότηση, τον ρόλο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και τον ρόλο του ελληνικού κράτους, και τη σχέση τους με την οθωμανική εξουσία. Στο μέρος αυτό η κ. Αναγνωστοπούλου επιχειρεί να ερμηνεύσει το πυκνό πεδίο που διαμορφώνουν οι σχέσεις αυτές στην πολιτική συγκρότηση της ορθόδοξης κοινότητας και να παρουσιάσει μια καθολική πολιτική ιστορία των κοινοτήτων αυτών. Κατά την άποψή μου και χωρίς να έχω την πρόθεση να αδικώ το πρώτο μέρος του βιβλίου, οι σημαντικές διαπιστώσεις της κ. Αναγνωστοπούλου προκύπτουν από το δεύτερο μέρος της *Μικράς Ασίας*. Θα επιχειρήσω στη συνέχεια μια σύντομη σύνοψη του μέρους αυτού πριν προχωρήσω σε ορισμένες κριτικές αποτιμήσεις. Η ανάλυση της κ. Αναγνωστοπούλου κινείται επάνω σε ένα βασικό άξονα, ο οποίος αφορά διαδικασίες πολιτικής νομιμοποίησης. Οι διαδικασίες αυτές κατανέμονται σε διαφορετικά αλλά αλληλοεξαρτώμενα πεδία και αφορούν εξουσίες και φορείς οι οποίοι συνδέονται άμεσα με τον έλεγχο της νοηματοδότησης της ορθόδοξης κοινότητας, δηλαδή τού πώς ακριβώς ορίζεται η φύση, ο χαρακτήρας και οι όροι με τους οποίους (αυτο)προσδιορίζεται. Ο άξονας αυτός έχει ως αφετηρία το έλλειμμα νομιμοποίησης που προκαλούν οι συνθήκες του 19ου αιώνα στην οθωμανική εξουσία και τις μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι νέες προκλήσεις. Είναι γνωστό ότι οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις σηματοδότησαν μια νέα προοπτική καθώς μέσα από αυτές το οθωμανικό κράτος, απομακρυνόμενο από μια πολιτική παράδοση αιώνων, επιχείρησε να ομογενοποιήσει την οθωμανική κοινωνία με όρους οθωμανικότητας, δηλαδή με βάση την εδραίωση πολιτικής και νομικής ισότητας όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Η πρόθεση αυτή, ωστόσο, δεν ήταν αρκετή και δεν αντιμετώπιζε ικανοποιητικά το πρόβλημα της ενσωμάτωσης των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Η κ. Αναγνωστοπούλου θεωρεί ότι η νομιμοποίηση της οθωμανικής εξουσίας στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς δεν προέκυψε τόσο από την

απήχηση που είχε η καθιέρωση νομικής και πολιτικής ισότητας αλλά κυρίως από την θεσμοθέτηση της ενσωμάτωσης των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων ως διακριτών θρησκευτικών συνόλων στην οθωμανική κοινωνία. Η θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ, και των μιλλέτ γενικότερα, η λειτουργία των οποίων μέχρι τότε διακρινόταν από ένα άτυπο καθεστώς, αποτελεί τη σημαντικότερη πλευρά της ενσωμάτωσης των ορθόδοξων υπό την έννοια τού ότι η συμμετοχή και η αναγνώριση της θέσης του ατόμου και της κοινότητας στην οθωμανική κοινωνία προϋπέθετε την ένταξη σε ένα θεσμοθετημένο μιλλέτ. Αυτό όμως δεν συνέβη χωρίς συνέπειες. Κατ' αρχήν η οθωμανική κοινωνία θα αποτελέσει πλέον και θεσμικά το άθροισμα θρησκευτικών κοινοτήτων, «ενδιάμεσων χώρων» οι οποίοι διασφαλίζουν τη συνοχή του οθωμανικού χώρου αλλά δεν οδηγούν στην ομογενοποίησή του. Κατά δεύτερον η θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ, ενώ διατηρεί τα εξωτερικά χαρακτηριστικά μιας θρησκευτικής κοινότητας, παραπέμπει περισσότερο σε μια κοσμική κοινότητα η οποία ωστόσο από θεσμική άποψη έχει ως εκπρόσωπο μια θρησκευτική εξουσία, το Πατριαρχείο. Το ιδιόμορφο και αντιφατικό αυτό σχήμα δημιουργεί προβλήματα νομιμοποίησης στην πατριαρχική εκκλησιαστική αρχή, η οποία έπρεπε εις το εξής να λειτουργήσει ως οιοιδήποτε κοσμική εξουσία προκειμένου να εγγυηθεί τη νομιμότητα της κοινότητας που εκπροσωπεί αλλά και να νομιμοποιήσει τις εκφάνσεις της πολιτιστικής και πολιτικής ζωής των ορθόδοξων (σχολεία, σύλλογοι, κοινότητες) απέναντι στην οθωμανική εξουσία. Κατά ειρωνικό, όμως, τρόπο η θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ οδήγησε στην υποβάθμιση των παραδοσιακών προνομιών, τα οποία ο εκάστοτε σουλτάνος παραχωρούσε προσωπικά στον εκάστοτε Πατριάρχη, και την ταυτόχρονη εισαγωγή μεριδίου εξουσίας στους λαϊκούς, η θέση των οποίων τόσο στη διοίκηση της κοινότητας όσο και στην εκλογή του Πατριάρχη κατοχυρώθηκε θεσμικά. Οι αντιφάσεις που προέκυψαν από τη θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ παραδειγματοποιούνται στον τρόπο με τον οποίο λειτουργήσε η εκπαίδευση στις ορθόδοξες κοινότητες όπου τον κοσμικό χαρακτήρα που επιβάλει η κοσμικά προσανατολισμένη εγγράμματη κοινότητα τον επιβεβαιώνει και τον νομιμοποιεί η θρησκευτική ηγεσία. Είναι όμως εμφανές ότι παρά τις αντιφάσεις στις οποίες οδήγησε η θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ το όλο σύστημα που εξασφάλιζε τη νομιμοποίηση της εκκλησιαστικής ηγεσίας προϋπέθετε την ταυτόχρονη συντήρηση μιας εύθραστης, όπως αποδείχθηκε, ισορροπίας ανάμεσα στην παραδοσιακή εκκλησιαστική εξουσία και την εξουσία των λαϊκών. Η εξου-

σία των λαϊκών συνδέεται και θεσμικά και ουσιαστικά με την ισχυρή κοινωνικά ανώτερη «ελληνο-οθωμανική» αστική τάξη της Κων/πολης, η οικονομική και πολιτική ισχύς της οποίας ήταν δεμένη στενά με την οθωμανική εξουσία. Η ομάδα αυτή ήταν σε θέση να συνδιοικήσει με το Πατριαρχείο την ορθόδοξη κοινότητα χωρίς να αμφισβητήσει την οθωμανική εξουσία και το νέο πολιτικό πλαίσιο. Η ισορροπία όμως αυτή δεν έλαβε υπόψη την ανάδειξη νέων κοινωνικών στρωμάτων που διαμορφώνονταν «έξω από τον κύκλο της οθωμανικής πολιτικής εξουσίας» τα οποία θα διεκδικήσουν με τη σειρά τους ηγετική θέση μέσα στο πλαίσιο του θεσμοθετημένου μιλλέτ χωρίς, όμως, να έχει τις δεσμεύσεις και τους πολιτικούς περιορισμούς της ανώτερης αστικής τάξης και του Πατριαρχείου. Πρόκειται για τη μεσαία «ελληνική» αστική τάξη, η οποία συγκροτήθηκε περισσότερο με πολιτικά παρά με οικονομικά κριτήρια καθώς την αποτελούσαν κυρίως έλληνες υπήκοοι που ανέπτυξαν οικονομικές δραστηριότητες στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η τάξη αυτή, στο βαθμό που ξεπεράστηκαν τα νομικά προβλήματα που έθετε η διαφορετική υπηκοότητα, αποτέλεσε τμήμα του ορθόδοξου μιλλέτ και ενεργοποιήθηκε ποικιλοτρόπως στους μηχανισμούς του μιλλέτ κατορθώνοντας να ελέγξει με τον καιρό σημαντικό μέρος της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της κοινοτικής εξουσίας. Μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα διατηρήθηκε μια ισορροπία καθώς η μεσαία «ελληνική» αστική τάξη δεν φαίνεται διατεθειμένη να αμφισβητήσει το οθωμανικό πλαίσιο εξουσίας στο μέτρο που η οθωμανική εξουσία προστάτευε τα συμφέροντά της. Όμως ο πόλεμος του 1897 θα επιφέρει πλήγμα στην τάξη αυτή και ταυτόχρονα θα αποδυναμώσει τη νομιμοφροσύνη της προς το οθωμανικό κράτος.

Το τρίτο πεδίο που ορίζεται με όρους νομιμοποίησης αφορά τη διαμάχη ανάμεσα στο Πατριαρχείο και το ελληνικό κράτος. Επιχειρώντας να ξεπεράσει την άποψη που θέλει το Πατριαρχείο και το ελληνικό κράτος να αποτελούν δύο αντίπαλα εθνικά κέντρα, η κ. Αναγνωστοπούλου εξετάζει τις σχέσεις αυτές υπό το πρίσμα της κρίσης νομιμοποίησης που δημιούργησε η εμπλοκή του ελληνικού κράτους στο Πατριαρχείο και τη θέση του. Η αντιπαράθεση βέβαια δεν απουσιάζει από την ανάλυση, αντίθετα παραδειγματοποιείται από την παρουσίαση της διαμάχης του Τρικούπη με τον Ιωακείμ Γ΄. Όμως, η κρίση στις σχέσεις των δύο πλευρών έρχεται να οριοθετήσει μιαν άλλη πορεία. Στο διάστημα κατά το οποίο η οικουμενική έμβελια του Πατριαρχείου περιορίζεται, και ενώ η Ρωσία, η μόνη δύναμη που θα μπορούσε με την επιρροή της να συμβάλει στο να διατηρηθεί η αφοσίωση των

σλαβικών πληθυσμών στο Πατριαρχείο, δεν είναι λόγω των περιστάσεων σε θέση να το πράξει, το ελληνικό κράτος αναδεικνύεται σε εγγυητή των δικαιωμάτων των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Επιπλέον το ελληνικό κράτος ενίσχυσε σημαντικά τη θέση του μέσα από τον έλεγχο της χρηματοδότησης της παιδείας και τη συστηματική δραστηριοποίηση των ελλήνων προξένων οι οποίοι αξιοποιώντας την υποστήριξη που τους παρείχε η μεσαία «ελληνική» τάξη αναμείχθηκαν έντονα στα κοινοτικά πράγματα. Μοιραία, η αναβάθμιση της θέσης του ελληνικού κράτους δημιουργήσει προβλήματα στη νομιμοποίηση της θέσης του Πατριαρχείου απέναντι σε πληθυσμούς που όλο και περισσότερο ταυτίζονταν με την ελληνική εθνική ιδεολογία. Η σχέση λοιπόν μεταβάλλεται σε βάρος της εκκλησιαστικής αρχής η οποία για να νομιμοποιήσει τη θέση της απέναντι στους πληθυσμούς αυτούς αναγκάζεται να χρησιμοποιήσει έναν λόγο που δεν διακρίνεται πλέον για την οικουμενικότητά του αλλά τείνει να συμπληρώνει τον ελληνικό εθνικό λόγο με αποτέλεσμα να υπονομεύει η ίδια την οικουμενική θέση που τόσο πάσχιζε να συντηρήσει. Έτσι το Πατριαρχείο χάνει όλο και περισσότερο τον έλεγχο του να ορίζει, να νοηματοδοτεί τη φύση της κοινότητας της οποίας κατά νόμον προϊόνταται. Η κοινότητα (αυτο)προσδιορίζεται όλο και περισσότερο με εθνικούς και όλο και λιγότερο με θρησκευτικούς όρους και το νόημα που της αποδίδεται αποκτά αμετάκλητα αποκλειστικά εθνικό περιεχόμενο.

Το πρόβλημα θα πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις κατά την περίοδο των νεοτούρκων οι οποίοι, κινούμενοι από ένα πνεύμα εκσυγχρονιστικού ριζοσπαστισμού, θα κινηθούν προς την κατεύθυνση της ανατροπής του υπάρχοντος συστήματος των μιλλέτ με στόχο την οριστική κατάργηση των ενδιάμεσων εκείνων ενοτήτων που ουσιαστικά απέτρεπαν την ομογενοποίηση της οθωμανικής κοινωνίας. Βέβαια η ανατροπή αυτή δεν θα μπορούσε να είναι μια απλή τεχνικού τύπου μεταβολή καθώς συνεπάγεται την ανατροπή όχι μόνο θεσμικών αλλά και πολιτικών ισορροπιών. Έτσι η κατάργηση των πατριαρχικών προνομίων, η διαμόρφωση ενός ενιαίου εκλογικού σώματος, έστω και αν ακολουθεί την σε θρησκευτικές κοινότητες διαίρεση της οθωμανικής κοινωνίας, η επιβολή υποχρεωτικής στράτευσης των χριστιανών, ο έλεγχος της εκπαίδευσης κ.ά. αποτέλεσαν σημαντικά πεδία αντιπαράθεσης ανάμεσα στη νεοτουρκική εξουσία και τις μη μουσουλμανικές κοινότητες. Στην περίοδο αυτή η θέση του ελληνικού κράτους στις ορθόδοξες κοινότητες θα παγιωθεί οριστικά και το μιλλέτ των ρωμιών θα υποστεί την οριστική μετάλλαξή του σε ελληνική εθνική κοινότητα, ενώ το

Πατριαρχείο ουσιαστικά αυτοκαταργείται αποδεχόμενο την πρωτεύουσα θέση του ελληνικού κράτους. Με άλλα λόγια κατά την περίοδο των νεοτούρκων αποδεσμεύονται, ολοκληρώνονται και κυριαρχούν οι τάσεις που είχαν διαμορφωθεί κατά το προηγούμενο διάστημα.

Προσπάθησα εδώ να συμπυκνώσω την πλούσια ανάλυση της κ. Αναγνωστοπούλου δίνοντας έμφαση στο πεδίο της ανάλυσης που θεώρησα περισσότερο σημαντικό. Το έργο της Σίας Αναγνωστοπούλου αποτελεί κυρίως μια πολιτική ιστορία των ορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας και αυτήν ακριβώς την πλευρά θέλησα να αναδείξω στη σύνοψη που προηγήθηκε. Νομίζω ότι το βασικό προτέρημα της *Μικράς Ασίας* έγκειται ακριβώς στην ανάδειξη μιας σοβαρής πλευράς της πολιτικής ζωής των ορθόδοξων κοινοτήτων και των όρων με την οποία αυτή μπορεί να γίνει κατανοητή. Δηλαδή την οργάνωση της πολιτικής ζωής μέσα από τις προϋποθέσεις που θέτει η θεσμοθέτηση του ορθόδοξου μιλλέτ και οι αντιφάσεις που προκάλεσε, η δυναμική της σχέσης Πατριαρχείου και ελληνικού κράτους και η πορεία προς τη σύγκρουση κατά την περίοδο των Νεότουρκων. Το ζήτημα δεν τίθεται για πρώτη φορά ούτε ως προς τις πολιτικές ούτε ως προς τις ιδεολογικές του πλευρές, αλλά συνήθως η αντιμετώπισή του είναι και μερική και εστιασμένη σε εκδοχές ελληνοκεντρισμού. Αντίθετα η κ. Αναγνωστοπούλου επιχειρεί να συλλάβει την πολιτική ζωή των κοινοτήτων καθολικά και στο σύνολο της επίμαχης περιόδου οργανώνοντας την αφήγησή της κυρίως γύρω από την αφετηρία και την κατάληξη της υπόθεσης. Στο πλαίσιο αυτό το έργο είναι απόλυτα συνεπές με τις προθέσεις του.

Στο μέτρο όμως που η πολιτική ιστορία των ορθόδοξων κοινοτήτων στη Μικρά Ασία προσλαμβάνεται με όρους ολότητας και η αφήγηση της ιστορίας αυτής φιλοδοξεί να έχει καθολικό χαρακτήρα ακολουθεί ένα ερμηνευτικό και μεθοδολογικό μοντέλο που δεν στερείται συνεπειών. Η πρώτη παρατήρηση αφορά στο ότι παρά τη συχνή έμφαση που αποδίδει η κ. Αναγνωστοπούλου στη νοηματοδότηση εννοιών, όρων και καταστάσεων από τους φορείς που εμπλέκονται στην υπόθεση δεν γίνεται κατανοητό πώς ακριβώς προκύπτει, όχι η αλληλουχία των νοημάτων που ορίζουν την κοινότητα, αλλά η λογοθετική (discursive) κατασκευή της. Με λίγες εξαιρέσεις, όπως για παράδειγμα ο τρόπος με τον οποίο εδραιώθηκε το εθνικό νόημα των προνομίων κατά την περίοδο των νεοτούρκων, δεν αναδεικνύονται οι λογοθετικοί εκείνοι τόποι που επιτρέπουν την κατανόηση της κατασκευής των αντίπαλων ή επάλληλων λόγων. Απουσιάζει, δηλαδή, εκείνη η «πυκνή πε-

ριγραφή» που θα επέτρεπε να κατανοήσουμε τις λεπτές μετατοπίσεις του νοήματος, τις αλλαγές στους εσωτερικούς συσχετισμούς των αντίπαλων λόγων, τις ασυνέχειες που εμφανίζονται ως συνέχειες και τις αντιστροφές. Αντίθετα, η νοηματοδότηση εμφανίζεται να προκύπτει τελειώς γραμμικά και να ακολουθεί ως επί το πλείστον μη λογοθετικές πρακτικές. Βέβαια, η εδραίωση ή η μετατόπιση του νοήματος, κυρίως στις περιπτώσεις εκείνες που ορίζει την κοινότητα και την ταυτότητα, συνδέεται και με μη λογοθετικές πρακτικές και με αλλαγές σε συσχετισμούς εξουσίας, όμως οι (ανα)νοηματοδοτήσεις δεν μπορούν να κατανοηθούν έξω από τις λογοθετικές εκείνες πρακτικές, τους λόγους που οργανώνουν την κατανόηση της «εμπειρίας», την ερμηνεία της «πραγματικότητας» και την επιβολή ενός είδους «πραγματικότητας» σε σχέση με μια άλλη.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά ακριβώς την καθολικότητα της συγκεκριμένης ερμηνείας. Η αντίρρησή μου δεν έγκειται στην διαπίστωση της μετάβασης από μια ορθόδοξη σε μια εθνικής μορφής κοινότητα, την οποία θεωρώ ως μια βασική διαδικασία παραγωγής ταυτότητας την πε-

ρίοδο εκείνη. Ούτε έγκειται στο ότι η καθολικότητα της ερμηνείας βασίζεται σε ατελείς κατηγοριοποιήσεις όπως στην περίπτωση της εννοιολόγησης της μεσαίας «ελληνικής» αστικής τάξης. Έγκειται κυρίως στο ότι η καθολικότητα της ερμηνευτικής αυτής διατύπωσης αναγκαστικά οργανώνεται μονοσήμαντα γύρω από κανονικότητες τις οποίες επιπλέον ορίζει και έτσι τείνει να παραβλέπει, ή μάλλον να μην είναι σε θέση να ενσωματώσει, τις αντιστάσεις και τις «ετερότητες». Η αδυναμία ενσωμάτωσης του μη κανονικού τείνει να το καθιστά ασήμαντο. Για παράδειγμα σε τι ακριβώς συνίστανται οι «τοπικές αυτονομίες», τι ακριβώς συμβαίνει πίσω από το σκηνικό της επίσημης πολιτικής, ποιες είναι οι στάσεις συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων απέναντι στην οθωμανική εξουσία και τους νεότουρκους ειδικότερα, πώς οργανώνονται οι προσωπικές στρατηγικές σε περίοδο πολιτικής οξύτητας, είναι ορισμένα από τα προβλήματα τα οποία επειδή ξεφεύγουν από τις κανονικότητες της ανάλυσης δεν μπορούν να βρουν τη θέση τους σε μια καθολική ανάλυση της πολιτικής ζωής. Κατά δεύτερο η καθολικότητα αυτή, όντας ερμηνευτικά οπισθοβαρής, αφήνει

συχνά την αίσθηση μιας αμείλικτης και αναπότρεπτης πορείας τα στάδια της οποίας νοηματοδοτούνται εκ των υστέρων από τη μοιραία κατάληξη της σύγκρουσης. Η εκ των υστέρων γνώση μιας πορείας και το προνόμιο που δίνει στον ιστορικό μπορεί να αφαιρεί από την οπτική του αυτό που δεν κυριάρχησε, που μπορεί να ήταν περιθωριακό, μπορεί και όχι, αλλά που και στις δύο περιπτώσεις είναι εξίσου ιστορικά σημαντικό με αυτό που κυριάρχησε, δηλαδή χρήζει εξίσου ανάγκης ερμηνείας.

Οι κριτικές αυτές παρατηρήσεις προκύπτουν από προσωπικές μεθοδολογικές προτιμήσεις και δεν αποσκοπούν στο να μειώσουν την αξία του έργου της κ. Αναγνωστοπούλου. Θέλουν απλώς να επισημάνουν προβλήματα που δεν αφορούν ειδικά την *Μικρά Ασία* αλλά τις καθολικές ερμηνείες και τα όριά τους. Το ίδιο το έργο, τίμιο στις προθέσεις του, αποτελεί μια σημαντική προσθήκη και ουσιαστική συμβολή στη μάλλον φτωχή ελληνική ιστοριογραφία σχετικά με τους ορθόδοξους πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία επιχειρεί να ξεφύγει από τον άγονο εθνοκεντρισμό και την αναπαγωγή των τραυμάτων του '22.